

УДК 342.9:352.07

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.2.39>

ФОРМИ БЕЗПОСЕРЕДНЬОЇ УЧАСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД У ВИРІШЕННІ ПИТАНЬ МІСЦЕВОГО ЗНАЧЕННЯ

Павлович-Сенета Я.П.,*кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ**ORCID: 0000-0002-3491-8878*

Павлович-Сенета Я.П. Форми безпосередньої участі територіальних громад у вирішенні питань місцевого значення.

У статті охарактеризовано найбільш поширені форми безпосередньої участі територіальних громад у вирішенні питань місцевого значення. Зазначено, що у зв'язку із проведенням реформи децентралізації, на рівень об'єднаних територіальних громад було передано значне коло повноважень для вирішення питань місцевого значення. Ці повноваження мешканці сіл, селищ та міст реалізують переважно через органи місцевого самоврядування. Однак, останнім часом все більшого поширення набуває безпосередня участь територіальної громади в управлінні місцевими справами. Законодавство передбачає окремі види такої участі. Зокрема, загальні збори громадян, місцеві ініціативи, електронні петиції, громадські слухання, участь у громадських організаціях та органах самоорганізації населення, тощо. Ці форми участі визначаються чинним законодавством та деталізуються статутом громади, який затверджується із врахуванням історичних, національно-культурних, соціально-економічних та інших особливостей здійснення місцевого самоврядування. Зазначено, що в Україні більшість статутів органів місцевого самоврядування не включають широкого підходу до детального закріплення механізмів реалізації територіальними громадами форм безпосередньої участі в управлінні місцевими справами. Зважаючи на це, у статті розкрито існуючі правові та теоретичні підходи щодо використання зазначених форм. Наголошено, що участь громадськості у вирішенні питань місцевого значення є важливою для забезпечення прозорості та відповідальності місцевого самоврядування. Це сприяє врахуванню потреб та інтересів громади, підвищує довіру до влади та покращує якість прийнятих рішень. Активна участь громадян у вирішенні місцевих питань є основою демократичного суспільства. Всебічний розвиток територіальних громад потребує ефективного місцевого самоврядування, яке оптимально і справедливо враховує інтереси всіх груп громадськості та стимулює їх до активної діяльності для досягнення не тільки індивідуальних, а й спільних благ. Зазначено, що перелік форм участі територіальних громад у вирішенні питань місцевого значення не є вичерпним, що сприяє появі нових проявів громадської активності для забезпечення ефективного партнерства муніципальних органів та мешканців населених пунктів.

Ключові слова: електронні петиції, громадські слухання, загальні збори, місцеве самоврядування, місцеві ініціативи, повноваження, рішення, територіальна громада, управління, форми діяльності.

Pavlovych-Seneta Ya.P. Forms of direct participation of territorial communities in resolving issues of local importance.

The article describes the most common forms of direct participation of territorial communities in resolving issues of local importance. It is noted that in connection with the implementation of the decentralization reform, a significant range of powers to resolve issues of local importance was transferred to the level of united territorial communities. These powers are exercised by residents of villages, towns and cities mainly through local self-government bodies. However, recently, direct participation of the territorial community in managing local affairs has become increasingly widespread. The legislation provides for certain types of such participation. In particular, general meetings of citizens, local initiatives, electronic petitions, public hearings, participation in public organizations and bodies of self-organization of the population, etc. These forms of participation are determined by current legislation and detailed by the community charter, which is approved taking into account the historical, national-cultural, socio-economic and other features of local self-government. It is noted that in Ukraine, most of the charters of local self-government bodies do not include a broad approach to the detailed consolidation of mechanisms for the implementation by territorial communities of forms of direct participation in the management of local affairs. Given this, the article reveals existing legal

and theoretical approaches to the use of these forms. It is emphasized that public participation in resolving issues of local importance is important for ensuring transparency and accountability of local self-government. This contributes to taking into account the needs and interests of the community, increases trust in the authorities and improves the quality of decisions made. Active participation of citizens in resolving local issues is the basis of a democratic society. The comprehensive development of territorial communities requires effective local self-government, which optimally and fairly takes into account the interests of all groups of society and stimulates them to active activity to achieve not only individual, but also common benefits. It is noted that the list of forms of participation of territorial communities in solving issues of local importance is not exhaustive, which contributes to the emergence of new manifestations of public activity to ensure effective partnership between municipal bodies and residents of settlements.

Key words: electronic petitions, public hearings, general meetings, local self-government, local initiatives, powers, decisions, territorial community, management, forms of activity.

Постановка проблеми. В Україні відбулася муніципальна реформа, що значно розширила повноваження територіальних громад у здійсненні управління місцевими справами. Реформа охопила кілька основних напрямків: укрупнення адміністративно-територіальних одиниць місцевого та районного рівнів, передачу значних повноважень на рівень органів місцевого самоврядування, передачу фінансових ресурсів місцевому самоврядуванню для формування спроможних громад. З огляду на це, великого значення набуває участь територіальних громад в управлінні місцевими справами, що реалізується громадами безпосередньо (через референдуми, збори громадян) або через уповноважені представницькі органи (сільські, селищні, міські ради), які діють в інтересах громади та володіють відповідними повноваженнями. Повноваження представницьких органів територіальних громад досить широко висвітлено у науковій літературі, а от форми безпосередньої участі територіальних громад у вирішенні питань місцевого значення є малодослідженими в Україні через недостатню увагу до них у науковій сфері, слабку законодавчу базу, низьку зацікавленість громадян та органів місцевого самоврядування, а також через загальний процес децентралізації, який ще триває.

Метою статті є визначити та охарактеризувати можливі форми безпосередньої участі територіальної громади, як сукупності мешканців села, селища, міста у вирішенні питань місцевого значення.

Стан опрацювання проблематики. Участь територіальних громад в управлінні місцевими справами прямо або опосередковано була предметом наукових досліджень українських правознавців. Зокрема, в різний час цією темою займалися такі науковці, як Т. Барановська, О. Батанов, О. Безпалько, Ю. Битяк, О. Бобровський, І. Гаращук, І. Залуцький, Н. Заяць, Ю. Кириченко, В. Лазарев, А. Лазор, О. Лазор, О. Мельничук, Г. Монастирський, О. Піддубний, І.С. Серьогіна, А. Стародубцев, Т. Стеценко, О. Чернеженко, О. Чернецька, А. Ярошенко та багато інших. Більшість із зазначених авторів розглядають територіальну громаду як повноцінного суб'єкта правовідносин, а не лише як основу для формування органів місцевого самоврядування, що підкреслює необхідність дослідження форм участі територіальної громади в управлінні місцевими справами.

Виклад основного матеріалу. Форми діяльності територіальних громад як суб'єктів публічного адміністрування включають механізми, що дозволяють їм самостійно вирішувати питання, які стосуються місцевого самоврядування. Підтвердженням цього є твердження Бобровського О.І.: «Публічне управління територіальних громад – демократичний інститут, який реалізує складні макроекономічні процеси соціальних систем відкритого типу на території їх розташування із застосуванням усіх видів управління: державного, муніципального, суспільно-самоорганізаційного управління суб'єктів суспільної праці, а також створює і реалізує контури й процеси побудови нового демократичного порядку, починаючи з базових ланок» [1].

До форм діяльності територіальних громад можна віднести, зокрема, розробку та впровадження місцевих програм, проведення консультацій з населенням, участь у державних і громадських ініціативах, а також використання різноманітних форм контролю (державного та громадського) для забезпечення прозорості та підзвітності у своїй діяльності.

Правовою основою використання конкретних форм діяльності територіальних громад є:

- Конституція України, що закріплює принципи місцевого самоврядування та його повноваження.
- Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні», де визначено основні права та обов'язки територіальних громад.
- Бюджетний кодекс України, що регулює питання формування, виконання та контролю за використанням місцевих бюджетів.

- Закон України «Про державні закупівлі», що визначає правила та процедури проведення державних закупівель, які використовують органи місцевого самоврядування.
- Рішення місцевих рад, що приймаються на рівні територіальних громад і визначають конкретні заходи та інструменти для вирішення місцевих питань.
- Регulatoryні акти: нормативні документи, що приймаються місцевими органами влади для регулювання різних аспектів життєдіяльності громад.

Територіальні громади в Україні мають різні інструменти для залучення громадян до ухвалення рішень та управління місцевими справами. Зокрема:

- загальні збори громадян
- місцеві ініціативи
- електронні петиції
- громадські слухання
- громадські організації та органи самоорганізації населення та інші [2, с. 20].

Охарактеризуємо найбільш поширені форми участі громади в управлінні місцевими справами та вирішенні питань місцевого значення.

Загальні збори громадян за місцем проживання є формою безпосередньої участі членів територіальної громади у вирішенні питань місцевого значення. Це не просто один із приписів чинної редакції Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» (частина 1 статті 8), а досить потужний інструмент місцевої демократії, з результатами правильного застосування якого ані голова ОТГ, ані рада та її виконавчі органи не зможуть не рахуватися.

Загальні збори громадян за місцем проживання мають деякі юридичні особливості, на які варто зважати та враховувати. Так, положення частини 3 статті 8 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» закріплює, що порядок проведення загальних зборів громадян за місцем проживання визначається законом та статутом територіальної громади [3]. На жаль, в Україні нема закону, який би визначав порядок проведення загальних зборів громадян. Що стосується статуту територіальної громади, то в ньому порядок проведення загальних зборів громадян здебільшого унормовується двома способами:

- процедура проведення загальних зборів громадян повністю визначена в основному тексті статуту територіальної громади;
- процедура проведення загальних зборів громадян містить лише певні складові, а решта визначається Положенням про загальні збори, затвердженим радою ОТГ. Про це, зазвичай у Статуті територіальної громади так і зазначається (наприклад, «... Ініціювання, організація та порядок проведення загальних зборів регламентується законом та Положенням про загальні збори громадян за місцем проживання, яке затверджується ... радою») [4].

Положення про загальні збори громадян, затверджене рішенням відповідної ради, може бути як окремим локальним нормативно-правовим актом, так і додатком до статуту територіальної громади [5].

Варто зазначити, що порядок проведення загальних зборів громадян також врегульовується й постановою Верховної Ради України «Про затвердження Положення про загальні збори громадян за місцем проживання в Україні» від 17.11.1993 р. № 3748-XII [6].

Загальні збори скликаються:

- старостою відповідно до статуту територіальної громади та/чи Положення про загальні збори,
- за ініціативою (пропозицією) органу самоорганізації населення, що діє на території вулиці, будинку;
- за пропозицією ініціативної групи населеного пункту, що входить до складу відповідного старостинського округу [5].

Закон України «Про місцеве самоврядування» не встановлює переліку питань, які можуть виноситися на розгляд загальних зборів чи будь-яких вимог до нього (кількість, обсяг, ознаки тощо). Зате такий перелік містить стаття 6 Постанови ВРУ «Про затвердження Положення про загальні збори громадян за місцем проживання в Україні», визначаючи, що до компетенції зборів належить розгляд будь-яких питань, віднесених до відання місцевого самоврядування, в межах Конституції і законів України, внесення пропозицій відповідним органам і організаціям [6].

Якщо говорити про місцеві ініціативи, то члени територіальної громади мають право ініціювати розгляд у раді (в порядку місцевої ініціативи) будь-якого питання, віднесеного до відання місцевого самоврядування. Станом на сьогодні в Україні немає закону, що б регулював процедуру внесення та розгляду місцевих ініціатив, проте вже є відповідний законопроект у Верховній Раді України [7]. Також, веб сайт «Децентралізація» пропонує «Типове положення про місцеві ініціативи», яке можуть використовувати органи місцевого самоврядування, як зразок для затвердження [8].

Порядок внесення місцевої ініціативи визначається представницьким органом місцевого самоврядування або статутом територіальної громади. Ініціативна група повинна подати пропозицію до місцевої ради не пізніше 30 календарних днів після її підготовки. Важливо, щоб всі вимоги відповідали чинному законодавству.

Місцева ініціатива, внесена на розгляд ради у встановленому порядку, підлягає обов'язковому розгляду на відкритому засіданні ради за участю членів ініціативної групи з питань місцевої ініціативи.

Рішення ради, прийняте з питання, внесенного на її розгляд шляхом місцевої ініціативи, оприлюднюється в порядку, встановленому представницьким органом місцевого самоврядування або статутом територіальної громади [8].

Із положення про місцеві ініціативи у м. Львові можна дізнатися наступне:

1. Місцева ініціатива є формою безпосередньої участі членів територіальної громади м. Львова у місцевому самоврядуванні.

2. Місцева ініціатива – офіційна письмова пропозиція членів територіальної громади з питань, які належать до відання місцевого самоврядування та мають важливе значення для територіальної громади міста, внесена у порядку, передбаченому Положенням про місцеві ініціативи у м. Львові (надалі – Положення) до міської ради для розгляду та прийняття відповідного рішення у межах її компетенції.

3. Ініціювати внесення місцевої ініціативи та брати участь у підтримці проекту рішення місцевої ініціативи можуть члени територіальної громади м. Львова, які згідно із законодавством володіють виборчим правом на міських виборах.

4. Громадські організації, осередки політичних партій, підприємства, установи, організації всіх форм власності, органи самоорганізації населення, об'єднання співвласників багатоквартирних будинків можуть долучатись до розробки проекту місцевої ініціативи, здійснювати агітацію за або проти внесення (прийняття) проекту місцевої ініціативи чи в інший, не заборонений чинним законодавством, спосіб сприяти участі мешканців міста у місцевому самоврядуванні [9].

Ще одною формою діяльності територіальної громади є електронна петиція. Електронна петиція – це особлива форма колективного звернення громадян до президента України, Верховної ради України, Кабінету міністрів України, органу місцевого самоврядування. Електронні петиції регулюються Законом України «Про звернення громадян», який визначає їх як колективні звернення в електронній формі [10].

На сайті органу місцевого самоврядування передбачається електронна петиція (розділ «електронні петиції») як інструмент участі, і передбачається кількість голосів, яку повинна набрати та чи інша електронна петиція для того, щоб вона була розглянута. Своєю чергою, це може бути зазначено і в Статуті, але зазвичай органи місцевого самоврядування не передбачають кількості громадян, які повинні підписатися під електронною петицією в Статуті. Ця кількість громадян передбачається безпосередньо у відповідному «Положенні про електронні петиції». Це положення так, як і інші положення, які деталізують інструменти участі громадськості, приймаються, затверджуються органом місцевого самоврядування із того моменту й набувають, як правило, чинності [11, с. 297].

Проаналізувавши сайти органів місцевого самоврядування, можна зробити висновок, що наразі навіть на тих, де є можливість подати електронну петицію, відсутній у вільному доступі локальний акт, який регулює відповідні відносини. Найбільше проблем спостерігається саме на сайтах сільських та селищних рад, бо значна кількість останніх взагалі не приймали відповідні акти. Однак, варто зауважити, що є і досить прогресивні сільські та селищні ради. Так, наприклад на сайті Лачинської територіальної громади (Івано-Франківська область) є рішення «Про затвердження Положення «Про електронні петиції» в Лачинській територіальній громаді». У ньому наявна вся важлива інформація щодо порядку розгляду електронних петицій, так вказано серед іншого, що для розгляду електронної петиції необхідно зібрати на її підтримку не менше 120 підписів протягом 90 календарних днів з дня оприлюднення петиції. Збір голосів здійснюється на офіційній веб-сторінці «Електронних петицій до влади» у розділі «Петиції». Для участі у зборі голосів учасник проходить електронну реєстрацію через систему BankID або зазначивши своє прізвище, ім'я, по батькові, електронну адресу [12].

Розглянемо ще одну форму діяльності територіальної громади, таку як, громадські слухання.

Закон України «Про місцеве самоврядування» закріплює, що територіальна громада має право проводити громадські слухання – зустрічатися з депутатами відповідної ради та посадовими особами місцевого самоврядування, під час яких члени територіальної громади можуть заслуховувати їх, порушувати питання та вносити пропозиції щодо питань місцевого значення, що належать до відання місцевого самоврядування [3].

У 2015 році у Верховній Раді України було зареєстровано Проект Закону України «Про громадські слухання», що визначав громадські слухання, як форму безпосередньої участі членів територіальної громади, посадових осіб органів місцевого самоврядування у спільному обговоренні з найбільш важливих питань місцевого значення [13]. На жаль, цей закон у подальшому прийнято не було.

Натомість 20 червня 2024 року Верховною Радою України було прийнято закон «Про публічні консультації», який ще не набрав законної сили. Прийняття цього Закону сприятиме впровадженню принципів належного врядування шляхом залучення заінтересованих сторін до прийняття рішень для збалансування публічних та приватних інтересів, запровадження сучасних стандартів підготовки рішень. Перевагами проведення публічних консультацій є можливість вивчення (уточнення) потреб, інтересів різних заінтересованих сторін, а також отримання ідей, пропозицій, інноваційних підходів для вирішення проблемних питань у різних сферах державної політики та вирішення питань місцевого значення, що сприяє підвищенню якості рішень, їх легітимациї та підтримці тощо [14].

Крім того, порядок організації та проведення громадських слухань має бути детально визначений у статутах територіальних громад або в окремих локальних документах, затверджених місцевими радами [15]. Метою громадських слухань є обговорення важливих питань місцевого значення, таких як бюджет, розвиток інфраструктури, екологічні проекти, проекти будівництва, земле-відведення, рекреаційного розвитку тощо. Учасники – мешканці громади, представники місцевої влади, експерти та інші зацікавлені сторони.

Кращими практиками доброго врядування процедури проведення громадських слухань місцевою радою вважаються:

- кількісний склад ініціативної групи з внесення місцевої ініціативи: не більше ніж 10 осіб;
- ініціативну групу не потрібно створювати через окрему процедуру;
- максимальна кількість підписів на підтримку місцевої ініціативи (від 1000 до 100 тис жителів – 100 підписів; від 100 тисяч до 500 тисяч жителів – не більше ніж 250 підписів; від 500 тисяч до 1 мільйона жителів – не більше ніж 500 підписів; понад 1 мільйона жителів – не більше ніж 700 підписів);
- максимальний перелік документів для внесення місцевої ініціативи (повідомлення про подання місцевої ініціативи; проект рішення або пропозиція; пояснювальна записка або опис проблеми; підписні листи з підтримки місцевої ініціативи).
- всі ініціативи незалежно від висновків і рекомендацій виконавчих органів місцевої ради вносяться на розгляд сесії місцевої ради;
- за результатами розгляду місцевої ініціативи приймається вмотивоване рішення [16].

Громадські слухання проводяться не рідше одного разу на рік. Пропозиції, які вносяться за результатами громадських слухань, підлягають обов'язковому розгляду органами місцевого самоврядування [17].

Громадські слухання як інститут демократії та форма участі громадськості в управлінні розвитком територіальної громади виконують ряд функцій, які відображають призначення і роль громадських слухань в демократичній системі державного управління та місцевого самоврядування. Так, однією із основних функцій громадських слухань є комунікативна, яка дає змогу реалізувати пряму і безпосередню комунікацію місцевої влади з громадськістю. В процесі реалізації цієї функції громадські слухання стають майданчиком для відкритих консультацій влади з громадськістю щодо вирішення важливих питань розвитку територіальної громади. Комунікація через консультації є важливим інструментом місцевої влади щодо вивчення громадської думки, покращення розуміння місцевих проблем та отримання альтернативних варіантів їх вирішення [18].

Відповідно до законів України «Про громадські об'єднання», «Про органи самоорганізації населення» та низки інших законів України, громадські організації та органи самоорганізації населення відіграють важливу роль у вирішенні питань місцевого значення. Вони можуть брати участь у розробці та обговоренні проектів рішень, контролі за діяльністю органів місцевого самоврядування, а також ініціювати та реалізовувати соціальні проекти. Участь цих інституцій у вирішенні питань місцевого значення сприяє залученню громадян до управління громадою, підвищенню прозорості та ефективності прийняття рішень. Це також сприяє врахуванню потреб та інтересів мешканців на місцевому рівні, що веде до більш збалансованого та сталого розвитку територіальних громад.

Висновки. Підсумовуючи зазначимо, що використання різних форм безпосередньої участі територіальних громад у вирішенні питань місцевого значення – це реальний інструмент впливу громадян на життя свого населеного пункту. Активне використання охарактеризованих вище форм чинить ефективний вплив на місцеву політику, забезпечує прозорість та підзвітність у діяльності представницьких органів влади, сприяє вираженню місцевих ініціатив та формує у мешканців населених пунктів розуміння власної дієвості та ефективності у прояві їх правової позиції.

Розглянувши найбільш поширені форми безпосередньої участі територіальних громад у вирішенні питань місцевого значення, зазначимо, що наведений їх перелік не є вичерпним. Адже законодавство та практика свідчать про дедалі частіше використання таких нових форм діяльності територіальних громад, як бюджет участі, консультації з громадськістю, участь у роботі наглядових рад, або інших контрольно-наглядових органів юридичних осіб, засновниками яких є міська рада та інші, що потребують подальшого наукового дослідження та обґрунтування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бобровський О.І. Теоретичні засади публічного управління територіальних громад. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2020. № 4. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/4_2020/153.pdf.
2. Олексюк Г.В., Попадинець Н.М., Самотій Н.С. Управління територіальними громадами на засадах територіального маркетингу: теоретико-методологічні аспекти. *Регіональна економіка*. 2021. № 3. С. 19–25.
3. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>.
4. Загальні збори громадян. *Довідник громадського активіста*: веб сайт. URL: http://dovidnyk.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=53.
5. Врублевський О. Що потрібно знати старості про юридичну природу загальних зборів громадян. *Децентралізація*: веб сайт. URL: <https://decentralization.ua/news/10260> (дата звернення 01.09.2025).
6. Про затвердження Положення про загальні збори громадян за місцем проживання в Україні: Постанова ВРУ від 17.12.1993 № 3748-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3748-12#Text>.
7. Про місцеві ініціативи: Проект Закону України від 03.11.2011 № 9404. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JF79800A>.
8. *Децентралізація*: веб сайт. URL: <https://decentralization.ua/news/9583> (дата звернення 1.09.2025).
9. Положення про місцеві ініціативи у м. Львові. URL: https://city-adm.lviv.ua/lmrdownloads/Aktualno/statut/S_Dodatok_3.pdf.
10. Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
11. Котляревська Г.М. Електронна петиція як вид звернення громадян. *Держава та регіони*. 2019. № 3. С. 295–300.
12. Рішення та положення про електронні петиції. *Лачинська громада*: веб-сайт. URL: <https://lanchynska-gromada.gov.ua/rishennya-tapolozhennya-pro-elektronni-peticii-16-32-55-27-05-2019/> (дата звернення: 1.09.2025).
13. Про громадські слухання: Проект Закону України від 06.07.2015 № 2295а. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/GH1RR68A?an=14>.
14. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про публічні консультації» № 4254 від 23.10.2020. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70235.
15. Кириченко Ю.М. Статут територіальної громади як ефективний засіб локальної саморегуляції та самоуправління. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2020. № 3 (69). С. 21. URL: <https://doi.org/10.32840/1813-338X-2020.3.3>.
16. Довідник громадського активіста. *Львівська міська рада*. URL: http://dovidnyk.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=51.
17. Реформа децентралізації. *Урядовий портал*: веб сайт. URL: <https://www.kmu.gov.ua/reformi/efektivne-vryaduvannya/reforma-decentralizaciyi>.
18. Букіна Т.В., Лазарева А.О., Губа М.І. Громадські слухання як форма взаємодії влади та громадськості: теоретичні аспекти. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2021. № 4. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=2043>.